

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه شهید بهشتی تهران

دانشکده حقوق و الهیات

بخش علوم سیاسی

پایان نامه تحصیلی برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

رشته علوم سیاسی گرایش علوم سیاسی

شناسایی مصادیق نافرمانی مدنی در جنبش‌های اجتماعی معاصر ایران

(1269-1357)

مؤلف:

معین مهرباب پناه

استاد راهنما:

دکتر حسین معین آبادی

استاد مشاور:

دکتر صدیقه شیخزاده

اسفند 1395

ب

دانشگاه شهید باهنر کرمان

دانشگاه شهید باهنر کرمان

دانشکده حقوق و الهیات

بخش

این پایان نامه با عنوان

توسط آقای / خانم دانشجوی رشته گرایش

با شماره دانشجویی تدوین شده است و در تاریخ با درجه و
نمره مورد پذیرش هیئت محترم داوران قرار گرفت.

این پایان نامه هیچگونه مدرکی به عنوان فراغت از تحصیل دوره کارشناسی ارشد شناخته نمی شود.

سمت	نام و نام خانوادگی	مرتبۀ علمی	نام محل خدمت	امضاء
استاد راهنما				
استاد مشاور				
داور اول				
داور دوم				

معاون آموزشی و پژوهشی دانشکده:

نام و نام خانوادگی

امضاء

نماینده تحصیلات تکمیلی:

نام و نام خانوادگی

امضاء

حق چاپ محفوظ و مخصوص به دانشگاه شهید باهنر کرمان است.

به نام خدا
مشور اخلاق پژوهش

با استنانت از خدای سبحان و با اعتماد راسخ به اینکه عالم محضر خداست و او همواره ناظر بر اعمال ماست و به منظور انجام شایسته‌ی پژوهش‌های اصیل، تولید دانش جدید و بهسازی زندگی بشر، ما دانشجویان و اعضای هیات علمی دانشگاه و پژوهشگاه‌های کشور:

- تمام تلاش خود را برای کشف حقیقت و حفظ حقیقت به کار خواهیم بست و از هرگونه جعل و تحریف در فعالیت‌های علمی پرهیزی کنیم.
- حقوق پژوهشگران، پژوهیدگان (انسان، حیوان، گیاه و انبیا)، سازمان‌ها و سایر صاحبان حقوق را به رسمیت می‌شناسیم و در حفظ آن می‌کوشیم.
- به مالکیت مادی و معنوی آثار پژوهشی ارجح می‌نیم، برای انجام پژوهشی اصیل اهتمام ورزیده و از سرقت علمی و ارجاع نامناسب اجتناب می‌کنیم.
- ضمن پایبندی به انصاف و اجتناب از هرگونه تبعیض و تعصب، در کلیه فعالیت‌های پژوهشی، رهیافتی اتخاذ نخواهیم کرد.
- ضمن امانت‌داری، از منابع و امکانات اقتصادی انسانی و فنی موجود استفاده بهره‌ورانه خواهیم کرد.
- از انتشار غیراخلاقی نتایج پژوهش نظیر انتشار موزایی، همپوشان و چندگانگی (کپی‌ای) پرهیزی کنیم.
- اصل محرمانه بودن و رازداری را محور تمام فعالیت‌های پژوهشی خود قرار می‌دهیم.
- در همه فعالیت‌های پژوهشی به منافع ملی توجه کرده و برای تحقق آن می‌کوشیم.
- خویش را ملزم به رعایت کلیه بنحای علمی رسته خود، قوانین و مقررات، سیاست‌های حرفه‌ای، سازمانی، دولتی و راهبردهای ملی در همه مراحل پژوهش می‌دانیم.
- رعایت اصول اخلاق در پژوهش را اقدامی فزاینده می‌دانیم و به منظور بالندگی این فرهنگ، به ترویج و اشاعه‌ی آن در جامعه اهتمام می‌ورزیم.

تعهدنامه

اینجانب معین مهرباب پناه به شماره دانشجویی 93533030 دانشجوی مقطع کارشناسی ارشد رشته علوم سیاسی دانشکده حقوق و الهیات دانشگاه شهید باهنر کرمان نویسنده پایان نامه با عنوان: شناسایی مصادیق نافرمانی مدنی در جنبش‌های اجتماعی معاصر ایران (1357-1269) تحت راهنمایی: دکتر حسین معین آبادی تأیید می‌کنم که این پایان‌نامه نتیجه پژوهش اینجانب می‌باشد و در عین حال که موضوع آن تکراری نیست، در صورت استفاده از منابع دیگران، نشانی دقیق و مشخصات کامل آن درج شده است. همچنین موارد زیر را نیز تعهد می‌کنم:

1- برای انتشار تمام یا قسمتی از داده‌ها یا دستاوردهای پایان‌نامه خود در مجامع و رسانه‌های علمی اعم از همایش‌ها و مجلات داخلی و خارجی به صورت مقاله، کتاب، ثبت اختراع و به صورت مکتوب یا غیر مکتوب، با کسب مجوز از دانشگاه شهید باهنر کرمان و استاد(ان) راهنما اقدام نمایم.

2- از درج اسامی افراد خارج از کمیته پایان‌نامه در جمع نویسندگان مقاله‌های مستخرج از پایان‌نامه، بدون مجوز استاد(ان) راهنما اجتناب نمایم و اسامی افراد کمیته پایان‌نامه را در جمع نویسندگان مقاله درج نمایم.

3- از درج نشانی یا وابستگی کاری (affiliation) نویسندگان سازمان‌های دیگر (غیر از دانشگاه شهید باهنر کرمان) در مقاله‌های مستخرج از پایان‌نامه بدون تأیید استاد(ان) راهنما اجتناب نمایم¹

4- کلیه ضوابط و اصول اخلاقی مربوط به استفاده از موجودات زنده یا بافتهای آنها را برای انجام پایان‌نامه رعایت نمایم.
5- در صورت اثبات تخلف (در هر زمان) مدرک تحصیلی صادر شده توسط دانشگاه شهید باهنر کرمان از درجه اعتبار ساقط و اینجانب هیچ‌گونه ادعایی نخواهم داشت.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر (مقالات مستخرج، برنامه‌های رایانه‌ای، نرم افزارها و تجهیزات ساخته شده) مطابق با آیین‌نامه مالکیت فکری، متعلق به دانشگاه شهید باهنر کرمان است و بدون اخذ اجازه کتبی از دانشگاه قابل واگذاری به شخص ثالث نیست. همچنین استفاده از اطلاعات و نتایج این پایان‌نامه بدون ذکر مرجع مجاز نمی‌باشد. چنانچه مبادرت به عملی خلاف این تعهدنامه محرز گردد، دانشگاه شهید باهنر کرمان در هر زمان و به هر نحو مقتضی حق هرگونه اقدام قانونی را در استیفای حقوق خود دارد.

نام و نام خانوادگی دانشجو: معین مهرباب پناه

امضا و تاریخ:

¹ تنها آدرس مورد قبول برای دانشگاه به این صورت می‌باشد:

Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran.

نام و آدرس واحدهای دانشگاه در تولیدات علمی محققان دانشگاه به تشخیص بخش و دانشکده به شرح زیر می‌باشد:

Department of, Faculty of Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran.

آدرس صحیح جهت درج در مقالات و سایر تولیدات علمی فارسی:

گروه (بخش), دانشکده, دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران.

چکیده

نافرمانی مدنی مفهومی چند سویه و پیچیده در علوم سیاسی است که در سایر حوزه‌های علوم اجتماعی (اخلاق، حقوق، فلسفه و اندیشه سیاسی و غیره) نیز موضوعی حائز اهمیت برای تحقیق تلقی می‌شود. دانشوران در حوزه‌های مختلف تعاریف گوناگونی از نافرمانی مدنی ارائه داده‌اند، ویژگی‌هایی چون اعتراض سیاسی، عمومی و آگاهانه بودن، نقض قانون و عدم خشونت بر اساس این تعاریف به عنوان ویژگی‌های عام و کلی نافرمانی مدنی مورد شناسایی قرار گرفته است. آنچه در باب مفهوم نافرمانی مدنی و در بررسی آن در حوزه جنبش‌های اجتماعی حائز اهمیت است، توجه به شیوه‌های اقدامی است که نافرمانی مدنی به عنوان ماهیت آنها تلقی می‌شود. منظور از شیوه‌های اقدام، اقداماتی چون تحریم، تحصن، اعتصاب و تظاهرات و غیره است. هدف پژوهش حاضر، شناسایی و معرفی مفهوم نافرمانی مدنی به طور کلی، ردیابی آن در حوزه جنبش‌های اجتماعی به طور اخص و در نهایت شناسایی مصادیق آن در بستر جنبش‌های اجتماعی ایران معاصر است. پژوهشگر با اتخاذ رویکردی توصیفی - اکتشافی و با استفاده از منابع اسنادی - کتابخانه‌ای به منظور پاسخ دادن به این پرسش که «مصادیق نافرمانی مدنی در جنبش‌های اجتماعی ایران معاصر کدامند؟» اقدام به تطبیق شیوه‌های اقدام اتخاذ شده توسط کنشگران در جنبش‌های اجتماعی ایران معاصر با ویژگی‌های نافرمانی مدنی نموده است. این پژوهش به شناسایی «خزانه جنبش» - های اجتماعی ایران معاصر مبادرت ورزیده و بر اساس یافته‌های حاصل از این بررسی، در جریان جنبش تنباکو، تحریم، موثرترین شیوه اقدام اتخاذ شده بوده که در تطابق با ویژگی‌های نافرمانی مدنی، خصوصیات آگاهانه و عمومی و عاری از خشونت بودن را با خود داشته است. در جریان انقلاب مشروطه، تحصن با ویژگی‌های فوق‌الذکر، به عنوان موثرترین شیوه اقدام مورد استفاده از سوی کنشگران، شناسایی گردیده است. علاوه بر این شیوه‌های اقدامی چون کنش‌های خیابانی (عمدتاً در قالب راهپیمایی و تظاهرات) و اعتصاب، در جریان نهضت ملی شدن صنعت نفت و انقلاب اسلامی را می‌توان به عنوان کارسازترین شیوه‌های اقدام تلقی نمود. کنش‌های خیابانی، عمومی، آگاهانه، ناقص قانون اما گاه خشونت‌آمیز بوده‌اند. در مجموع استنتاج این پژوهش آن است که شیوه‌های اقدام موثر به کار گرفته شده در خلال جنبش‌های اجتماعی ایران دارای ویژگی‌های نافرمانی مدنی عام یعنی عمومی بودن، آگاهانه بودن، شکستن قانون و غیرخشونت‌آمیز بودن، هستند ضمن اینکه از این دیدگاه اعتصاب (که شامل تمام ویژگی‌های بر شمرده شده برای نافرمانی مدنی است)، بیشترین تطابق را با مفهوم نافرمانی مدنی دارا بوده است.

واژگان کلیدی: نافرمانی مدنی، امتناع از خشونت، اعتراض سیاسی، جنبش‌های اجتماعی، جنبش -

های اجتماعی ایران معاصر، شیوه‌های اقدام، خزانه جنبش.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
فصل اول: کلیات پژوهش	1
1-1. بیان مسئله	2
2-1. سوال اصلی	4
3-1. سوال‌های فرعی	4
4-1. بررسی ادبیات پژوهش	4
5-1. اهمیت و ضرورت پژوهش	11
6-1. تعریف مفاهیم	12
1-6-1. نافرمانی مدنی	12
2-6-1. مقاومت مدنی	12
3-6-1. جنبش اجتماعی	13
4-6-1. شیوه اقدام	13
7-1. رهیافت نظری و روش شناسی	14
8-1. حدود و نقطه تمرکز پژوهش	15
9-1. سازماندهی پژوهش	15
فصل دوم: چارچوب مفهومی پژوهش	16
1-2. مقدمه	17
2-2. پیشینه نافرمانی مدنی	17
3-2. تعریف نافرمانی مدنی و ویژگی‌های آن	19
1-3-2. رویکرد تعریف محور به نافرمانی مدنی	19
2-3-2. رویکرد پارادایمیک به نافرمانی مدنی	24
4-2. انواع نافرمانی مدنی	26
1-4-2. نافرمانی مدنی مستقیم و غیرمستقیم	27
2-4-2. دسته‌بندی‌های دیگر از نافرمانی مدنی	29
5-2. نافرمانی مدنی و کاربرد خشونت	30
6-2. مرزبندی مفهومی میان نافرمانی مدنی و سایر مفاهیم مشابه	33

- 7-2. نافرمانی مدنی در زمینه‌های موضوعی متفاوت..... 37
- 1-7-2. نافرمانی مدنی در زمینه اخلاقی - حقوقی..... 38
- 2-7-2. نافرمانی مدنی در زمینه فلسفه و اندیشه سیاسی..... 43
- 3-7-2. نافرمانی مدنی در زمینه جنبش‌های اجتماعی..... 47
- 8-2. مصادیق نافرمانی مدنی در جنبش‌های اجتماعی..... 51
- 9-2. گونه‌شناسی شیوه‌های اقدام در جنبش‌های اجتماعی..... 56
- 10-2. جمع بندی..... 62
- فصل سوم: یافته‌های پژوهش..... 64
- 1-3. مقدمه..... 65
- 2-3. جنبش تنباکو..... 65
- 1-2-3. زمینه تاریخی..... 65
- 2-2-3. شیوه‌های اقدام در جنبش تنباکو..... 66
- 1-2-2-3. نگارش دادنامه..... 67
- 2-2-2-3. نشر اعلامیه و شب‌نامه..... 68
- 3-2-2-3. فعالیت مطبوعاتی..... 69
- 4-2-2-3. تجمع و تحصن..... 70
- 5-2-2-3. صدور حکم تحریم و تحریم..... 71
- 3-2-3. نافرمانی مدنی در جنبش تنباکو..... 73
- 3-3. انقلاب مشروطه..... 76
- 1-3-3. زمینه تاریخی..... 76
- 2-3-3. جامعه ایران در دوران انقلاب مشروطه..... 77
- 3-3-3. شیوه‌های اقدام در انقلاب مشروطه..... 77
- 1-3-3-3. تشکیل انجمن‌ها..... 77
- 2-3-3-3. فعالیت مطبوعاتی..... 80
- 3-3-3-3. نشر شب‌نامه و اعلامیه..... 81
- 4-3-3-3. تحصن (بست نشینی) و اعتصاب..... 83
- 5-3-3-3. نگارش دادنامه..... 86
- 4-3-3. نافرمانی مدنی در انقلاب مشروطه..... 86

- 4-3. نهضت ملی شدن صنعت نفت 91
- 1-4-3. زمینه تاریخی 91
- 2-4-3. احزاب و نیروهای فعال در دوران نهضت ملی 92
- 3-4-3. شیوه‌های اقدام در نهضت ملی شدن صنعت نفت 94
- 1-3-4-3. تحصن 94
- 2-3-4-3. اعتصاب 95
- 3-3-4-3. فعالیت مطبوعاتی 97
- الف) مطبوعات حزب توده و مارکسیست‌ها 98
- ب) مطبوعات جبهه ملی 98
- 4-3-4-3. گردهمایی 99
- 5-3-4-3. تظاهرات و راهپیمایی 100
- 6-3-4-3. ترور 101
- 7-3-4-3. صدور حکم جهاد 102
- 4-4-3. نافرمانی مدنی در جنبش ملی شدن صنعت نفت 102
- 5-3. انقلاب اسلامی 106
- 1-5-3. زمینه تاریخی 106
- 2-5-3. طبقات و نیروهای اجتماعی فعال در انقلاب اسلامی 108
- 3-5-3. شیوه‌های اقدام در انقلاب اسلامی 109
- 1-3-5-3. نگارش نامه سرگشاده 109
- 2-3-5-3. تظاهرات و راهپیمایی 111
- 3-3-5-3. اعتصاب 113
- 4-3-5-3. پخش اعلامیه و نوار کاست 115
- 5-3-5-3. حجاب، ابزار اعتراض 117
- 6-3-5-3. صدور حکم شرعی و تلاش عمومی برای ایجاد ترمز در ارتش 117
- 7-3-5-3. اقدام مسلحانه 119
- 4-5-3. نافرمانی مدنی در انقلاب اسلامی 120
- فصل چهارم: نتیجه‌گیری 125
- 1-4. نتایج حاصل از پژوهش 126

132 2-4. پیشنهادات
133 منابع و مآخذ
134 الف) منابع فارسی
140 ب) منابع انگلیسی
141 ج) سایت

فهرست جداول

عنوان	صفحه
1-1. جدول بررسی آثار مرتبط با مفهوم نافرمانی مدنی	10
1-2. جدول نمایش معیارهای نافرمانی مدنی در زمینه‌های موضوعی متفاوت	63
1-3. جدول شیوه‌های اقدام به کار گرفته شده در جنبش تنباکو و تطابق آن‌ها با ویژگی‌های نافرمانی مدنی	75
2-3. جدول شیوه‌های اقدام به کار گرفته شده در انقلاب مشروطه و تطابق آن‌ها با ویژگی‌های نافرمانی مدنی	90
3-3. جدول شیوه‌های اقدام به کار گرفته شده در نهضت ملی و تطابق آن‌ها با ویژگی‌های نافرمانی مدنی	106
3-4. جدول شیوه‌های اقدام به کار گرفته شده در انقلاب اسلامی و تطابق آن‌ها با ویژگی‌های نافرمانی مدنی	124
1-4. جدول نمایش شیوه‌های اقدام موثر در جنبش‌های اجتماعی ایران معاصر و تطابق آن‌ها با ویژگی‌های نافرمانی مدنی	130
2-4. جدول نمایش شیوه‌های اقدام به کار گرفته شده در جریان جنبش‌های اجتماعی ایران معاصر بر اساس تقسیم بندی تیلور و وندایک	131

فصل اول:

کلیات پژوهش

1-1. بیان مسئله

نافرمانی مدنی¹ از مفاهیم موجود در عالم سیاست است که مورد توجه بسیاری از پژوهشگران واقع شده است. درباره مفهوم نافرمانی مدنی می‌توان گفت «نافرمانی مدنی مفهومی پیچیده و چند سویه در فرهنگ سیاسی است.» (محبی، 1382:138) نافرمانی مدنی از سابقه طولانی برخوردار است و رد پای آن را می‌توان در ادبیات یونان باستان یافت. «پیشینه نافرمانی مدنی به دوران یونان باستان بازمی‌گردد بیش از بیست و پنج سده پیش سوفوکل² در قالب منازعه میان آنتیگون³ و پادشاه، ایده تعارض میان قوانین موضوعه و قوانین ماورایی برتر را مطرح کرد و حکم به وجوب پیروی اولی از دومی داد. اندک اندک با شفاف‌تر شدن آموزه‌های مکتب حقوق طبیعی و با ورود به قرون وسطی ایده «قانون ناعادلانه، قانون نیست» به عنوان یکی از اصول نظریه‌پردازی جای خود را در حوزه معرفت حقوقی باز کرد.» (دورکین، 1379:26)

در باب تبیین مفهوم نافرمانی مدنی تعاریف متعددی صورت گرفته است. در تبیین مفهومی این پدیده می‌توان تصریح نمود: «نافرمانی مدنی اقدامی با انگیزه سیاسی و اخلاقی، علنی و مسالمت‌آمیز برای اعتراض نسبت به رفتار قوای دولتی است.» (محبی، 1382:139) علیرغم وجود چنین تعاریفی از مفهوم نافرمانی مدنی، شناسایی مصادیق آن در عرصه عمل پژوهشگر را دچار چالش می‌نماید.

در دوران اخیر، نافرمانی مدنی در رشته‌های گوناگون علوم اجتماعی، مورد پژوهش آکادمیک قرار گرفته است. در خلال سال‌های 1960 تا 1980 میلادی، به ویژه، این زمینه مطالعاتی توجه زیادی را در محیط آکادمیک به خود جلب نمود. «فیلسوفان، جامعه‌شناسان و حقوقدانان سعی در مشخص کردن مرزها و ویژگی‌های نافرمانی مدنی داشتند. در همین حال، جامعه نیز از طریق متفاوتی، برای حصول به نتایج متفاوت از نافرمانی مدنی استفاده می‌کرد.» (Kleinbans, 2013:7)

بر اساس بررسی‌های اولیه پژوهش حاضر، نافرمانی مدنی به طور مشخص در سه زمینه موضوعی مطرح شده است. نخست زمینه اخلاقی - حقوقی که به توجیه نافرمانی مدنی به عنوان یک عمل اخلاقی و جواز یا عدم جواز نقض قانون از منظر حقوقی می‌پردازد. در این حوزه می‌توان به مقاله هنری دیوید ثورو⁴ (1849) اشاره نمود. «ثورو نخستین کسی است که به مفهوم نافرمانی مدنی به طور خاص می‌پردازد و آن را به عنوان حق طغیان در برابر قوانین ناعادلانه برمی‌شمارد.» (Fiedler, 2009:44)

- 1- civil disobedience
- 2- Sophocles
- 3- Antigone
- 4- Henry David Thoreau

حوزه دیگر، حوزه اندیشه و فلسفه سیاسی است. متفکرینی مانند جان رالز¹ در کتاب خود با نام «نظریه‌ای در باب عدالت» (1393) و یورگن هابرماس² در مقاله‌ای تحت عنوان «نافرمانی مدنی: آزمونی برای دولت‌های دموکراتیک» (1985) به این مفهوم پرداخته‌اند.

اما خاستگاه مفهوم نافرمانی، حوزه «جنبش‌های اجتماعی»³ است. نافرمانی مدنی در این زمینه با شیوه‌های اقدام به کار گرفته شده، در جریان جنبش‌های اجتماعی پیوند دارد. پژوهش حاضر قصد دارد نافرمانی مدنی را در زمینه اخیر، یعنی جنبش‌های اجتماعی مورد بررسی قرار دهد.

جنبش‌های اجتماعی از پدیده‌های مورد توجه پژوهشگران علوم سیاسی‌اند که در حوزه جامعه‌شناسی سیاسی مورد بررسی قرار می‌گیرند تا امکان فهم چستی و چگونگی بروز آنها فراهم آید. به عقیده کیت نش⁴ «جنبش‌های اجتماعی نقش بسیار مهمی در جامعه‌شناسی سیاسی جدید ایفا می‌کنند.» (نش، 1391: 129)

در فرآیند کنش‌های جمعی، کنشگران برای نیل به اهداف خود از ابزار و شیوه‌های گوناگونی بهره می‌برند. این ابزار و تاکتیک‌ها در جریان جنبش‌های مختلف و در جوامع متفاوت، گوناگون است. شیوه‌های مورد استفاده کنشگران از مسایل قابل تأمل برای دانشوران این حوزه است. این شیوه‌ها و ابزارها به اشکال گوناگونی چون تاکتیک، ابزار، راهبرد و شیوه اقدام توصیف شده‌اند. «به عنوان نمونه به عقیده چارلز تیلی⁵ و سیدنی تارو⁶، از نظریه پردازان جنبش‌های اجتماعی، منبع مدرن عملی جمعی که با انقلاب فرانسه ظهور نمود تاکنون تغییر اندکی نموده است. تحریم‌ها، سدمعبرها، دادنامه‌ها و تظاهرات [به عنوان شیوه‌های اقدام] همگی هنوز در صحنه اعتراض وجود دارند.» (دلاپورتا و دیانی، 1384: 247)

ایران در دوران معاصر دستخوش تحولات سیاسی اجتماعی گوناگون بوده است. وقوع جنبش‌های اجتماعی متعدد مانند جنبش تنباکو، انقلاب مشروطه، نهضت ملی‌سازی صنعت نفت و انقلاب اسلامی گواه این مدعا است. شرح این تحولات بخش وسیعی از ادبیات سیاسی معاصر ایران را در بر می‌گیرد. هدف پژوهش حاضر، شناسایی و معرفی مفهوم نافرمانی مدنی به طور کلی، ردیابی آن در حوزه جنبش‌های اجتماعی به طور اخص و در نهایت شناسایی مصادیق آن در بستر جنبش‌های اجتماعی ایران معاصر است.

-
- 1- John Rawls
 - 2- Jurgen Habermas
 - 3- social movements
 - 4- Kate Nash
 - 5- Charles Tilly
 - 6- Sidney Tarrow

1-2. سوال اصلی

پژوهش حاضر، در صدد پاسخ به این پرسش اصلی است که «مصادیق نافرمانی مدنی در جنبش‌های اجتماعی ایران معاصر کدامند؟»

1-3. سوال‌های فرعی

در جریان فرآیند پژوهش کوشش شده که به این پرسش‌های فرعی پاسخ داده شود.

- نافرمانی مدنی چیست؟
- ویژگی‌های نافرمانی مدنی کدامند؟
- شیوه‌های اقدام شناسایی شده در جنبش‌های مورد بررسی چه میزان با شاخص عمومی بودن نافرمانی مدنی مطابقت دارند؟
- شیوه‌های اقدام شناسایی شده در جنبش‌های مورد بررسی چه میزان با شاخص آگاهانه بودن نافرمانی مدنی مطابقت دارند؟
- شیوه‌های اقدام شناسایی شده در جنبش‌های مورد بررسی چه میزان با شاخص نقض قانون نافرمانی مدنی مطابقت دارند؟
- شیوه‌های اقدام شناسایی شده در جنبش‌های مورد بررسی چه میزان با شاخص غیرخشونت‌آمیز بودن نافرمانی مدنی مطابقت دارند؟

1-4. بررسی ادبیات پژوهش

در بررسی ادبیات پژوهش مرتبط با موضوع این تحقیق می‌توان دسته بندی زیر را ارائه نمود؛ الف) کتاب‌ها، مقالات و پایان‌نامه‌هایی که در حوزه داخلی در باب نافرمانی مدنی به رشته تحریر درآمده‌اند. ب) آثاری که در خارج از ایران در این باب منتشر شده‌اند. در ذیل این آثار به ترتیب ذکر شده (کتاب، مقاله و پایان‌نامه) الویت‌بندی شده‌اند.

الف) آثار داخلی

تورج رحمانی و علی مختاری مقاله‌ای ذیل عنوان نافرمانی مدنی، ایده‌ای برای عبور از بن‌بست نظری لیبرالیسم (1394) را نگاشته‌اند. نویسندگان در بستر فلسفه و اندیشه سیاسی و با استفاده از برداشت هانا آرنست از مفهوم نافرمانی مدنی، با استناد به صورت بندی سنت فکری لیبرالیسم سعی در نشان دادن دلیل اهمیت یافتن مفهوم نافرمانی مدنی در اندیشه سیاسی مدرن دارند. نویسندگان معتقدند که نافرمانی مدنی راه‌حلی، برای برون رفت از بحران زیربنایی لیبرالیسم است. این اثر اشاره‌ای به شیوه‌های اقدام و تاکتیک‌های منجر به نافرمانی مدنی ندارد و در این زمینه با پژوهش حاضر دارای تفاوت است.

بهرام محیی در مقاله ای با نام جستاری درباره نافرمانی مدنی (1382) سعی بر بازشناسی این مفهوم از دید سیاست‌شناسانه و نشان دادن اصولی که این مفهوم بر آن‌ها استوار است، دارد. نویسنده به تبیین مفهومی نافرمانی مدنی و بستر تاریخی ظهور و صور گوناگون بروز آن می‌پردازد. این مقاله در پیوستی بر کتاب نافرمانی مدنی ثورو به چاپ رسیده و از جمله معدود آثاری است که در باب نافرمانی مدنی توسط پژوهشگران داخلی به رشته تحریر درآمده و در آن به مصادیق نافرمانی مدنی پرداخته شده است.

محمد محسن اسعدی در پایان‌نامه‌ای تحت عنوان نافرمانی مدنی در اندیشه دینی (1392) در صدد است تا بین مفهوم نافرمانی مدنی و اندیشه دینی به عنوان جهان سنتی پلی بزند و ارتباطی را تعریف کند. این پژوهش به طور همزمان از تحلیل داده‌های غربی و متون فقهی و دینی استفاده کرده است. این پایان‌نامه مفهوم نافرمانی مدنی را در بستر اندیشه سیاسی مورد بررسی قرار داده، اما به طور مصداقی و از نظر عملی به مفهوم نافرمانی مدنی نپرداخته است.

محمد باقر حاجی محمدی تبریزی پایان‌نامه‌ای با عنوان بررسی تفاوت‌های جنسیتی در نافرمانی‌های مدنی (مورد مطالعه: شهروندان شهر اردبیل) (1394) را به نگارش درآورده است. این پژوهش نافرمانی مدنی را از نظر هدف به سه دسته ابزاری، اعتراضی (ناهمنوایی) و اخلاقی تقسیم می‌نماید و پس از آن به پیمایش کمی این سه دسته با ابزار پرسش‌نامه در میان مردان و زنان پرداخته است. این پژوهش به سنجش میزان نافرمانی مدنی در اجتماع مبادرت ورزیده است. این پژوهش نوع کمیابی از تحقیق میدانی در باب نافرمانی مدنی در جامعه ایران به شمار می‌آید.

رضا خدایاری پایان‌نامه‌ای با نام تبیین مفهوم نافرمانی مدنی و بررسی اشکال آن در قوانین موضوعه (1393) را به رشته تحریر درآورده است. این پژوهش می‌کوشد به تبیین مفهوم نافرمانی مدنی و بررسی اشکال آن در قوانین اساسی و موضوعه جمهوری اسلامی بپردازد. این پایان‌نامه چنین استدلال می‌کند که نظام مردم‌سالاری دینی از دو طرف جایگاهی را به نافرمانی اختصاص داده است. اول به سبب تبار مردم‌سالارانه خود و دوم به سبب آنکه نافرمانی مدنی در سنت اسلامی دارای انعکاس و اعتبار است. این پایان‌نامه در بستر حقوقی به مفهوم نافرمانی مدنی پرداخته است.

ب) آثار خارجی

جان رالز¹ در کتاب خود با نام نظریه‌ای درباره عدالت² (1393) یک فصل را به مفهوم نافرمانی مدنی اختصاص داده، وی در صدد تعریف این مفهوم و تشریح بستر مناسب برای شکل‌گیری آن است. رالز پس از مشخص نمودن مرزهای مفهومی نافرمانی مدنی به توجیه آن می‌پردازد و نقش آن را در تامین عدالت

1- John Rawls

2- A Theory of Justice

مورد توجه قرار می‌دهد. مفهوم نافرمانی مدنی در اثر رالز در بستر فلسفه اخلاق و فلسفه سیاسی بررسی شده است.

در فصلی از کتاب مقاومت مدنی¹، با نام مقاومت مدنی در قرن بیست و یکم² (2015)، کورت شاک³ در پی ایجاد رابطه بین تحقیقات مربوط به جنبش‌های اجتماعی و مقاومت مدنی است. این اثر مفهوم نافرمانی مدنی را در زمینه جنبش‌های اجتماعی به کار می‌گیرد و به تاکتیک‌هایی چون اشغال زمین، تظاهرات و نافرمانی مدنی علیه نشست‌های بانک جهانی و صندوق بین‌المللی پول می‌پردازد. این فصل به جنبش اشغال زمین در برزیل (در دهه 1980 میلادی) و انقلاب لوازم آشپزخانه⁴ در ایسلند (2008-2009 میلادی) اشاره می‌نماید. این اثر از جنبه بررسی شیوه‌های اقدام در خلال جنبش‌های اجتماعی به پژوهش حاضر نزدیک است.

مری الیزابت کینگ⁵ در کتاب مهاتما گاندی و مارتین لوتر کینگ: قدرت مبارزه عاری از خشونت (1394) به شرح مبارزات این دو رهبر سیاسی در قرن بیستم می‌پردازد. این کتاب در بستر جنبش‌های اجتماعی تالیف شده است و به شرح وقایع دوران مبارزات گاندی با هدف استقلال هند از بریتانیا و مبارزات لوتر کینگ برای حقوق مدنی سیاهان در آمریکا می‌پردازد. کتاب در پایان به خطابه‌ها و نظرات این دو رهبر در زمینه‌های مختلف از جمله نافرمانی مدنی اشاره می‌نماید. شیوه‌های اقدام بر شمرده شده، در جریان جنبش‌های فوق‌الذکر و مباحث ارائه شده پیرامون روش‌های مسالمت‌آمیز برگزیده شده توسط رهبران، نقطه مشترک پژوهش حاضر با این کتاب است.

کریستین نوئر⁶ فصلی از کتاب بگذارید به عنوان مردان آزاد بجنگیم⁷ (2014) را با نام نافرمانی مدنی توده‌ای⁸ به رشته تحریر درآورده است. در این فصل از کتاب نویسنده به شرح وقایعی می‌پردازد که کمپین نافرمانی مدنی به منظور حقوق برابر برای سیاهان در درون ارتش آمریکا از سرگذرانده است. در این اثر، نویسنده تعریفی از مفهوم نافرمانی مدنی ارائه نمی‌نماید. چنین به نظر می‌آید که این کتاب در بستری تاریخی و رویدادی به رشته تحریر درآمده و از لحاظ پرداختن به یک جنبش اجتماعی و وقوع نافرمانی مدنی در خلال آن، با این مقال دارای قرابت است.

- 1- Civil Resistance
- 2- Civil Resistance in the Twenty First Century
- 3- Kurt Schock
- 4- Kitchen Ware Revolution
- 5- Mary Elizabeth King
- 6- Christine Knauer
- 7- Let Us Fight as Free Man
- 8- Mass Civil Disobedience

ژوزف بتز¹ در مقاله‌ای با عنوان آیا نافرمانی مدنی می‌تواند موجه باشد؟² (1970) در صدد پاسخ به این سؤال در زمینه‌های اخلاقی و حقوقی است. بتز در مقاله خود به تعریف نافرمانی مدنی و ارائه ویژگی‌های آن به طور تفصیلی می‌پردازد، وی با شمردن ایرادهای حقوقی و اخلاقی وارد بر نافرمانی مدنی، سعی در توجیه نافرمانی مدنی به عنوان عملی عادلانه و اخلاقی دارد.

نورمن بووآی و رابرت سیمون اثری با عنوان نافرمانی مدنی تاملی در رابطه قانون و نظم (1379) به رشته تحریر درآورده‌اند. نویسندگان در این اثر به مفهوم نافرمانی مدنی در یک زمینه حقوقی و اخلاقی می‌پردازند و سعی در توجیه نافرمانی مدنی دارند. در ادامه انتقادات وارد شده به نافرمانی مدنی مورد بررسی قرار می‌گیرد و در پایان نویسندگان، به ارائه تعریف این مفهوم، از دیدگاه خود می‌پردازند.

هنری دیوید ثورو³ در مقاله‌ای مفصل تحت عنوان دفاعیه حقوق فردی در برابر اقتدار حکومتی⁴ (1849) برای اولین بار به طرح مفهوم نافرمانی مدنی و پردازش آن می‌پردازد. ثورو از منظری اخلاقی و سیاسی این مقاله را به رشته تحریر درآورده است. وی در این اثر، سکوت دولت ایالتی در برابر برده‌داری و جنگ مکزیکی را دلیلی بر نقض آشکار روح عدالت در ایالات متحده می‌داند و برای مبارزه با این بی‌عدالتی آشکار تاکتیک عدم پرداخت مالیات را به عنوان یک عمل منجر به نافرمانی مدنی برمی‌گزیند.

رونالد دورکین⁵ در مقاله‌ای ذیل عنوان نافرمانی مدنی (1379) به شرح مفهوم نافرمانی مدنی پرداخته است. دورکین در این مقاله به تبیین مفهوم نافرمانی مدنی ذیل فلسفه حقوق و اخلاق مبادرت می‌ورزد. وی با تقسیم‌بندی انواع نافرمانی مدنی و برشمردن انواع استراتژی‌های منجر به نافرمانی مدنی در پایان مقاله خود، خواهان به رسمیت شناخته شدن حق نافرمانی مدنی توسط محاکم قضایی شده است. دسته‌بندی انواع نافرمانی مدنی توسط این پژوهشگر شایان توجه است.

ماریا ژوزه فالکونی تلا⁶ در مقاله‌ای با نام نافرمانی مدنی و موارد آزمونی⁷ (2004) به نافرمانی مدنی می‌پردازد. تلا در این مقاله سه منظر اخلاقی، حقوقی و سیاسی را برای نگرستن به مفهوم نافرمانی مدنی معرفی می‌نماید. تلا ضمن تعریف نافرمانی مدنی، تمرکز مقاله خود را بر امکان توجیه قانونی نافرمانی مدنی قرار داده است. او چالش‌های پیش روی این توجیه را پاشنه آشیل نافرمانی مدنی قلمداد می‌نماید. سه منظری که این اثر برای بررسی مفهوم نافرمانی مدنی مطرح می‌نماید، با حوزه‌های موضوعی مختلفی

1- Joseph Betz

2- Can Civil Disobedience Be Justified?

3- Henry David Thoreau

4- On the Relation of the Individual to the State, Resistance to Civil Government

5- Ronald Dworkin

6- Maria Jose Falcon Y Tella

7- Civil Disobedience and Test Cases

که این مقال برای بررسی مفهوم نافرمانی مدنی مورد شناسایی قرار داده است، قرابت دارد. سرجیو فیدلر¹ در مقاله ای با نام حق نافرمانی: جنبش‌های اجتماعی و مقاومت مدنی² (2009) استفاده از نافرمانی مدنی را یکی از ابعاد اصلی جنبش‌های اجتماعی معاصر می‌داند. این مقاله به بررسی نافرمانی مدنی در بستر سیاسی و اخلاقی می‌پردازد و تعدادی از کنش‌های معطوف به نافرمانی مدنی را بر می‌شمرد. بررسی تعریف نافرمانی مدنی از دیدگاه اندیشمندان دیگر از نکات قابل توجه در این مقاله است. بررسی شیوه‌های اقدام در حوزه جنبش‌های اجتماعی وجه اشتراک این اثر با پژوهش حاضر است. کارل کوهن³ در مقاله‌ای تحت عنوان نافرمانی مدنی و قانون⁴ (1966) در یک بستر حقوقی به این مفهوم می‌پردازد. کوهن در این مقاله ویژگی‌های چهارگانه‌ای را برای نافرمانی مدنی بر می‌شمرد و بحث کاربرد خشونت در نافرمانی مدنی را مطرح می‌نماید. نویسنده انواع نافرمانی مدنی، رابطه نافرمانی مدنی و مجازات، توجیه قانونی نافرمانی مدنی و ارتباط میان نافرمانی مدنی و عدالت اخلاقی را مورد توجه قرار داده است. کاربرد خشونت در جریان نافرمانی مدنی، مبحثی است که در جریان جنبش‌های اجتماعی حائز اهمیت بوده و فصل مشترک این اثر با پژوهش حاضر است. مارشال کوهن⁵ مقاله‌ای ذیل عنوان نافرمانی مدنی در حکومت مشروطه⁶ (1969) را نگاشته است. نویسنده در این مقاله به شرح ویژگی‌های نافرمانی مدنی می‌پردازد. کوهن در این مقاله، انواع نافرمانی مدنی و مسئله مجازات ناشی از نقض قانون را مورد بررسی قرار می‌دهد. نویسنده این ادعا که نافرمانی مدنی در جوامع دموکراتیک جایی ندارد را رد می‌نماید. رگس مارتین⁷ در مقاله ای با نام نافرمانی مدنی⁸ (1970) به بررسی این مفهوم می‌پردازد. تلاش مارتین در این مقاله روشن نمودن مرزهای مفهوم نافرمانی مدنی و ایجاد تمایز میان انواع نافرمانی مدنی است. نویسنده در ادامه به بحث در مورد عادلانه بودن کنش نافرمانی مدنی می‌پردازد و اشاراتی به جنبش حقوق مدنی سیاهان در ایالات متحده آمریکا به عنوان نمونه کلاسیک نافرمانی مدنی می‌نماید. یورگن هابرماس در مقاله‌ای با نام نافرمانی مدنی: آزمونی برای سنجش دولت‌های دموکراتیک⁹ (1985) به نافرمانی می‌پردازد. هابرماس در این مقاله در پی به دست دادن یک مفهوم مبتنی بر واقعیت از

-
- 1- Sergio Fiedler
 - 2- The Right to Rebel: Social Movement and Civil Disobedience
 - 3- Carl Cohen
 - 4- Civil Disobedience and the Law
 - 5- Marshall Cohen
 - 6- Civil Disobedience in a Constitutional Democracy
 - 7- Rex Martin
 - 8- Civil Disobedience
 - 9- Civil Disobedience: Litmus Test for the Democratic Constitutional State

نافرمانی مدنی در جمهوری فدرال آلمان (غربی) است. وی سعی دارد لزوم به رسمیت شناختن نافرمانی مدنی را در چارچوب تئوری کنش ارتباطی تشریح نماید. این مقاله در بستر اندیشه و فلسفه سیاسی به نگارش درآمده است و هابرماس در پایان مقاله نتیجه گیری می نماید دولت هایی که نافرمانی مدنی را به عنوان یک جرم معمولی تحت پیگرد قانونی قرار می دهند، خود به ورطه «خودکامگی قانونی»¹ سقوط می کنند.

مایکل هاگز² در مقاله ای با نام نافرمانی مدنی از منظر فراملی: معترضین ضد سلاح های هسته ای در آمریکا و آلمان غربی در خلال سال های 1975 تا 1982 میلادی³ (2016) درصدد تشریح نافرمانی مدنی علیه گسترش سلاح های هسته ای در دو کشور آلمان غربی و ایالات متحده آمریکا است. نویسنده قصد دارد نشان دهد که ایده ها و اعمال اجرایی در جریان نافرمانی مدنی، وابسته به بستر فرهنگی شامل ارزش ها، نهادها و تاریخ، از یک محیط به محیط دیگر متفاوت است. این مقاله ویژگی های نافرمانی مدنی در آلمان غربی را با ویژگی های نافرمانی مدنی در ایالات متحده آمریکا مقایسه می نماید. نویسنده مفهوم نافرمانی مدنی را در زمینه جنبش های اجتماعی مورد بررسی قرار داده است. این اثر از لحاظ بررسی نافرمانی مدنی در بستر جامعه شناختی و تطابق کنش هایی با هویت نافرمانی مدنی در یک جنبش اجتماعی در دو کشور متفاوت، به پژوهش حاضر نزدیک است.

یان کلین هانس⁴ پایان نامه ای با عنوان پژوهشی در نافرمانی مدنی برخط⁵ (2013) را به رشته تحریر درآورده است. این پایان نامه به مفهوم نافرمانی مدنی الکترونیکی می پردازد و نتیجه گیری می نماید که هیچ یک از حملات اینترنتی مصداق نافرمانی مدنی نیست. این نتیجه گیری با استناد به این دیدگاه صورت گرفته است که کنش های نافرمانی مدنی در ماهیت خود سیاسی هستند. این پایان نامه به طور موردی، میزان تطابق کنش خاص حملات اینترنتی را با نافرمانی مدنی، مورد بررسی قرار می دهد که بررسی این شیوه اقدام نقطه قرابت این پایان نامه با پژوهش حاضر است.

کریستینا ماسلون کووآ⁶ پایان نامه ای را با نام جنبش اجتماعی در هنگ کنگ: آیا دموکراسی خواهی در هنگ کنگ به موفقیت می رسد؟⁷ (2015) نگاشته است. نویسنده در این اثر در پی اثبات این مدعا است که جنبش نافرمانی مدنی اشغال مرکز تجاری هنگ کنگ برای دست یابی به دموکراسی در آینده ای

1- authoritarian legalism

2- Micheal L Hughes

3- Civil Disobedience in Transnational Perspective: American and West German Anti-Nuclear-Power Protesters 1975-1982.

4- Jan Kleinhans

5- In Search of Civil Disobedience Online

6- Kristina Maslonkova

7- Social Movement in Hong Kong Standing up to a Giant: "Will Hong Kong Democracy Succeed?"